

AZ ERKÖLCSI ÉRZELMEK.

— Második és befejező közlemény. —

III.

1. A társadalmi érzet.

Az erkölcsi érzelmeknek alapját Darwinnal és sok más természettudóssal és psychologussal egyetértve, a társadalmi ösztönben vélem találhatni, abban, hogy az ember zoon politikon. «Azt hiszem — mondja Darwin — hogy bármely állat, mely jól kifejezett társadalmi ösztönökkel van felruházva, a szülői és gyermeki vonzalmat is ideértve, okvetetlenül erkölcsi érzetre vagy lelkiismeretre tenne szert, ha észbeli tehetségei oly jól, vagy majdnem oly jól volnának kifejlődve, mint az emberéi». (Az ember származása. Ford. Török Aurél és Entz Géza. Ch. VI.) Ezen társadalmi ösztönt sok állatfajban is feltaláljuk. Állatok, melyek ragadozók, ritkán élnek seregekben, de olyan állatfajok, melyek növényekkel vagy más módon táplálkoznak, nagyobb tömegekben szoktak együttlenni. (Spencer H.: Principles of Psychology Part. VIII. Chapt. V. §. 503.) Következménye az, hogy egymáshoz vonzódnak és fájdalmasan érzik, hogy egyedül kell lenniök. «A rokonságoknak észrevévése, melyeket mindig látnak, hallanak és szagolnak, öntudatuknak uralkodó részét képezi majd, — olyan uralkodót, hogy távollétük kikerülhetlenül kellemetlenséget fog okozni». (U. o. §. 584.) Darwin

hasonló módon nyilatkozik az emberről: Mindenki helyben-hagyhatja, hogy az ember társas lény. Láthatjuk ezt a magánosságtól való idegenkedéséből, valamint saját családkörén túlterjedő társaságnak az óhajtásából is. *Az egyedül való elzáratás egyike a legszigorúbb büntetésmódoknak, melylyel valakit illelhetni.* Néhány szerző azt gyanítja, hogy az emberek ősi állapotukban egyes családonként éltek; de ha mai nap egy, két, vagy három család együttesen valamely vad állapotban lévő vidék magányaiban ide-oda barangol is, azok, a mennyire a dolog nyomára jöhettem, mindig barátságos viszonyban élnek más családokkal, melyek ugyanazt a vidéket lakják. Alkalmilag idegen családok tanácskozásra is összejönnek és a közös védelem céljából egymással egyesülnek. Az, hogy a szomszédos kerületekben lakó törzsek egymással majdnem mindig csetepátéban vannak, még nem ellenbizonyítéka annak, hogy a vad állapotban élő ember nem «társas lény»; mert a társadalmi ösztönök sohasem terjednek ki egyazon faj valamennyi tagjára. (U. o.) Az ember gondolataiban és tetteiben állandóan szemé előtt tartja a többi embereket és azt a hatást, melyet tette vagy szava embertársaira tesz. Az énekes ihletet kap az őt környező lelkes közönségtől, míg a zsarnok csak úgy örülhet zsarnokságának, ha látja ennek hatását embertársaira. Ember társadalom kívül el sem képzelhető. E társadalmi ösztön a gyermekben is korán nyilatkozik. Ha azt a párnapos gyermekben talán határozattan nem is constatálhatjuk, életének első hónapjaiban mindenesetre észrevehetjük. Ha a gyermek egészséges alvás után fölébred, addig sír, míg embereket nem lát maga körül; arra azonnal felvidul arcza. E tüne-
ményt aligha magyarázza meg a félelem magában véve.

A társadalom, mint olyan, csak úgy állhat fenn, ha a viseletnek bizonyos szabályai kötelezőknek ismertetnek el. E szabályok kor és hely szerint különbözhetnek, de minden

időben és mindenütt *vannak* viseleti szabályok. Abból, hogy minden kornak és társadalmi körnek *különös* magaviseleti szabályai vannak. az következik, hogy minden egyes ember e szabályoknak tartalmát csak a környezettől tanulhatja meg, és a fentebb rajzolt tipikus esetben láttuk, hogy a szülők a gyermeknek csak azt mondják: az jó, az rossz, legtöbbször minden további okadatolás nélkül. Az egyes ember társadalmi ösztöne, mely megfelelő érzelmekkel jár, őt arra készíti, hogy e viseleti szabályokhoz, a mennyire azt egyén. dispositioi megengedik, hozzásimuljon. Minden egyes embernek magaviseleti codexe tehát abból fog felépülni, hogy miképen simul egyéni természet a társadalmi környezethez és miképen idomítja ezen társadalmi környezet egyéni természetét. A mi a magaviseleti codexről általában áll, áll az különösen az erkölcsi codexről, mely a magaviseleti codexnek egy specialis, de egyúttal legfontosabb része.

Az erkölcsi érzelmek fejlődésében talán a legfontosabb tényező az embernek veleszületett azon hajlama, hogy a környezetet, sokszor önkénytelenül, utánozza; az embernek ezen hajlama például kiválóképen akkor szembetűnő, midőn a gyermek a nyelvet tanulja és a hallott hangokat utánozza. De egyébből is látjuk azt. Következésképpen az, hogy az emberek nagyobb része az erkölcsi viseletben is a környezetnek erkölcsi viseletét utánozza, hogy bizonyos osztályszellem fejlődik. Közös szellem hatja át a nemzetet, annak minden rendjét és osztályát, sőt még a rablóknak és tolvajoknak is van közös erkölcsi codexük. Említettem az osztályszellemet, mely az iskola minden osztályát áthatja. midőn a tipikus fejlődést vázoltam. E rendeknek, osztályoknak közös a feladatuk: céljuk is közös, és ennek csak az lesz a fejleménye, hogy sokban közös lesz érzésük módja is. Ismeretes, hogy az ember-tömeget, mely közös helyzetbe jutott, melynek közös a célja, bizonyos tekintetben közös érzelmek is hatja át; legelőkébb

látjuk azt a csatázó katonáknál, midőn a legádázabb módon törnek az ellenségre, habár valószínűleg az ellenség közül egyenkint senkisémet bántotta a csatázó katonák bármelyikét. Közös a cél: az ellenség leveretése; közös az érzelm: az ellenséges indulat. A mit mink itt kirívóan látunk, azt a közönséges életben, egyéb esetekben is, habár nem oly feltűnően, tapasztaljuk. Nagyjában mindenki ugyanazon viszonyoknak és helyzetnek van kitéve mint a nemzetnek, rendnek, osztálynak stb. többi tagjai; látja, hogy cselekszenek azok, hogy éreznek azok és hasonló módon cselekszik, érez ő is. Sokra azért tartja magát kötelezettnek, mert látja, hogy mások is ugyanarra érzik magukat kötelezetteknek. Midőn tehát fentebb említettem, hogy az ember vagy maga idomul a környezethez, vagy a környezet idomítja őt, akkor az első körülmény fölötté fontos és az erkölcsi érzelmeknek tárgyalásában semmi szín alatt nem mellőzhető. Ime a társadalmi érzet egyik megnyilatkozási módja.

2. *A félelem-, auctoritás-, tisztelet- és kötelességérzet.*

Meg kell most vizsgálni, miképen idomítja a társadalom az egyént erkölcsi szempontból, kiváltképen miképen fejleszti benne a kötelességérzetet, mert ez a kiváló erkölcsi érzelm. Kis gyermekben, úgy hiszem, hiába keresünk kötelességérzetet; ha azt mondjuk: kötelességed ezt vagy amaszt tenni, — meg sem ért bennünket. Elemibb érzelmeket kell keresnünk és ez esetben is, úgy hiszem, ama rajzolt tipikus eset egyben-másban felvilágosíthat bennünket.

Kiinduló pontúl szolgáljon egy hely, melyet Stuart Millnél találtam: « . . . meggondolásra méltó, vajjon az, hogy a practikus életben előreláthatólag tarthatunk attól, hogy felelősségre vannak majd, nem fejleszti-e nagy mértékben anank érzelmét, hogy felelősek vagyunk; oly érzelm ez, mely bizonyára ritkán

található valamire való erőben, ha ama gyakorlati előrelátás nincs meg. Nem igen szokott megesni, hogy keleti zsarnokok, kik senki által felelősségre nem vonhatók, valami öntudatosan megéreznék, hogy felelősek. És — mi még jelentősebb — oly társadalmakban, melyekben a kaszt- és rendszellem még erős, — oly állapot ez, melynek teljes erejéről ritkán alkolhatunk kellő képet magunknak — mindennap tapasztalhatjuk, hogy emberek magukhoz egyenrangúak iránt, *kik őket felelősségre vonhatják*, a felelősségnek legerősebb erkölcsi érzetét tanusítják és annak az érzetnek legkisebb nyomát sem mutatják alsóbbrangúak iránt, kik azt nem tehetik. (Examination of Sir Willam Hamiltonsphilosophy. 508. l.)

Ez adatok világosan mutatják, hogy az erkölcsi felelősség érzetének egyik nevezetes alapja egy *elemibb* érzelem, t. i. *a büntetéstől való félelem*. Alex. Bain hasonló állásponton áll. «The Emotion and the Will» cz. művében ekképen szól: «Az első lecke, melyet a gyermek mint erkölcsi cselekvő lény (moral agent) tanul, az engedelmesség, vagy az, hogy más személy akarata szerint cselekszik. A parancsnak és auctoritásnak ily módon szerzett ismeretében (notion) semmi velünk született elem nincsen, a mennyiben annak *tapasztalását* tételezi fel, milyen a helyzetünk más emberekhez. A gyermeknek az öröm és fájdalom iránti fogékonyságával élünk, hogy ezt az engedelmességet létrehozzuk, és hamar képződik, a szellemi kapcsolat, az engedetlenség és fájdalom közt, melytől tartanunk kell és melyet a félelem még nagyobb tesz. . . . Ennek ismerete az elmében a félelem és borzadalom benyomását teszi, mint a mely tiltott cselekvésekkel össze van kötve; *ez a lelkiismeret — legszengébb csirájában vagy nyilvánulásában*. Azon érzelem, hogy bizonyos fájdalommal találkozunk, álljon az testi vagy lelki elemekből, más szóval testi szenvedésből és visszatetszésből, ez az első indító erő, mely erkölcsinek nevezhető és mely a gyermeki kor elmei

rendszerében kimutatható (that can be traced in the mental system of childhood) . . . . Vannak egyéb impulsusok is az elmében, melyek embertásaink érzelmeinek tekintetbevételére indítanak; de a szigorúan vett kötelességérzet tekintetéből a a gyermek lelkiismerete = *íjedelemnek összekötöttsége a tiltott cselekvéssel* (but with respect to duty, strictly so called, the infant conscience is the linking of terror with forbidden actions). A mint a gyermek az auctoritás tapasztalásában halad, a cselekvésben való megszokás, meg a megsértéstől való félelem mindinkább megerősödik, szóval a kötelességérzet erősebb meg erősebb lesz. Új elemek járulnak hozzá, melyek ezen szerzett megszokásra módosítólag hatnak, mely szerint mindattól tartózkodunk, mit a szülők, tanítók vagy más auctoritással bíró emberek tiltanak. A feljebb álló személy iránti szeretet és tisztelet a félelem egy másik nemét csepegteti lelkünkbe, mint azt, melyet az imént feltételeztünk, t. i. azt a félelmet, hogy a szeretett lénynek lelki fájdalmat okozunk. Néha-néha ez utóbbi hatalmasabban ijeszt, mint a többi. Magasabbrendű lelkiismeretnek nevezzük azt, ha valaki inkább szeretet által, mint félelem által indíttatik a cselekvésre. Ha a fiatal elme megérteni képes, mi haszna és értelme a felállított tilalmaknak, és ha céljukat helyeselni is tudja, cselekvéseiben új indok járul hozzá, és lelkiismerete háromszoros összetételt tüntet fel, és a szóban levő tettet háromszoros félelemmel veszi körül. Az utolsó hozzájáruló elem, ha a rokonszeny és ész megerősödött, túltesz valamennyi egyebeken». (3. kiad., 285. s kk. l. 18. §.). Alex. Bain 290. l. 21. §. ugyanarról még ekképen folytatja tárgyalását: «Szólhatnék a kötelességérzetről elvontan, mint olyarról, melynek befolyása alatt valaki minden tőle megismert kötelességet teljesíti, a nélkül, hogy a fentebb említett indokok egyikére hivatkoznék. Megeshetik, hogy lelki szeme előtt nem áll sem a megtorlástól való félelem, sem a parancsoló

auctoritás iránti tisztelet, sem a rokonszenv érzete olyan személyek vagy érdek iránt, melyekért a kötelesség neki meg van hagyva; megeshetik, hogy nincsen meg sem a vallásos érzelem, sem egyéni hajlamainak egyetértése a szabály szellemével, sem a példának vonzó volta, vagy bármely más arraható dolog, mely őt a cselekvésre ösztökéli, vagy a mulasztás miatti fulánkot lelkébe teszi. Szakasztott olyan a mód, a mint valaki szeretvén magát a pénzt, oda juthat, hogy bizonyos irányban való cselekvési módhoz szokik, habár az egyes impulzusok, melyek eredeti indokok voltak a cselekvésre, többé eszébe sem jutnak. Ez nem bizonyítja, hogy létezik őseredeti kötelesség-érzet, azt elvontan véve, épp oly kevéssé, mint a fukarnak visellete nem bizonyítja be, hogy az aranynak szeretetével születünk, ezt elvontan véve. A képzetkapcsolásoknak (associations) az a tendenciája, *hogy az erőnek új centrumait állítsák fel, melyek az egyes és jelentőségteljes képzetkapcsolásoktól elvannak választva*; ezen új termékek néha az érzelmenek egy erősebb hatalmát gyűjtik maguk köré, a mint az azt alkotó realitásoknak egyike megadhatná. Abból, mit pénzen vehetni, egyenkint misem hathat a pénzt összekaparó ember lelkére annyira, mint nyereségeinek arithmetikai összegezése. Szakasztott olyan az eset bizonyos osztályú elmékben a kötelesség szokásos érzelmével és ama nagy abstractiókkal, mint teszem az igaznak és igazságosnak szeretetével, a tisztasággal és más effélekkel.

Az előadottakból többféle tanulságot vonhatunk le magunknak. Mindenekelőtt a kötelességérzet és a vele rokon felelősségérzet nem eredeti érzet, és valóban — mint már mondtam — a zsenge gyermek meg sem érti e szavakat: kötelesség, felelősség. A legelemibb érzelmeknek egyike, mely igen korán szokott a gyermeki lélekben feltűnedezni, a félelem érzete; ez képezi azon szálaknak egyikét, melylyel a kötelesség és felelősség érzete és egyéb rokonérzelmek össze-

szövődnek. Korán járul az előbbiekhöz az auctoritás érzete, mely maga is többféle elemekből áll. Ha valaki gyermekeket észlelt, figyelmét ki nem kerülhette, hogy igen sokszor élenken érzik, hogy gyöngék, tehetetlenek, hogy egyrészt céljoknak elérésére, atyjoknak, anyjoknak, vagy környezetüknek támogatására szorúlnak; hogy másrészt velük szemben akaratjokat nem érvényesíthetik, ha az a nagyoknak akaratával összeütközik. De, mi több, egyes esetekben a felnőtteknek *tudását és képességét* nagyobbnak tartják, mint a milyen az, és arczúkról olvasható le a meglepetésnek kifejezése, ha ezen feltevésükben csalatkoznak. Az elemi első osztályba járó tanuló hajlandó feltenni, hogy tanítója mindent tud, és már ezen oknál fogva is engedelmeskedik parancsainak, még ha szelid, mondanám kérő hangon vannak is mondva. Ha ezen illúzió későbbben erejéből veszít is, csak azon meggyőződés maradjon meg a tanulóban, hogy oktatója sokat tud, ha nem is mindent, és hajlandóságot érez majd magában, hogy respectálja és engedelmeskedjék neki. Ime a tudomány, mint hatalom! Az auctoritás érzelmének ezen eleme még megnőtt emberek viselkedéseiben is látható. Csak parancsoljon a hatóság egyik ostobaságot a másik után, csak veszszen el azon nyomban, hogy a helyzetet bölcsen ítéli meg, magasztos czélokot tűz ki és czéltudatosan jár el és auctoritásának jó része odavész: külső hatalom és erőszak aligha lesz képes azt pótolni. Ezzel kapcsolatban áll azon meggyőződés, hogy a szülő, a tanító, a tanár, a hatóság ismeri a magaviseleti szabályoknak azon paragraphusait, melyek a társadalomnak fennállását lehetővé teszik, hogy azokat tőlük kell tanulni. Ha a fiatal ember azonfelül rendeleteiknek jó hatását magán vagy másokon is észreveszi, csupa önzésből és jól felfogott érdekében annál nagyobb hajlandóságot fog magában érezni, hogy engedelmeskedjék.

A mint pár sorral feljebb a gyermeknél láttuk, úgy a

felelősségnél is észrevehető azon lényeges momentuma az auctoritás érzelmének, hogy az auctoritással bíró személy parancsait physikai erővel is érvényesítheti. Ha ezen momentum jogi szempontból feltünőbb is, az erkölcsi auctoritas is sokat veszít nyibusából, ha ezen tudat hiányzik.

Ha az auctoritás érzetének minden szálát ki nem fejttem is, annyi már világos, hogy azon érzelem, mely a kötelességérzetnek habár csak egy, de fontos alkotó részét képezi, mely a félelemérzethez csatlakozik, már maga sok szálakból összehonyított csomót képez.

Midőn azon kérdésre térünk át, ki az auctoritás képviselője, lehetetlen észre nem venni a concretól az abstractra való haladást. A kis gyermeknél az auctoritást a szülő, vagy a környezetnek valamely személye képviseli; az auctoritás tehát tisztán concret alakú. Ha a szülő abban, a mit parancsol vagy tilt, következetes, a fiatal lélekben az *erkölcsi szabály tudata* kezd derengeni, annak tudata, hogy a szülő a szabálynak csak mintegy *végrehajtója*; az auctoritás eszméje concret-abstract alakot ölt.

Ezen haladás az abstract felé csak folytatódik, ha a fiú az elemi osztályokba lép. Arról győződik meg, hogy a tanító csak az *iskolai rendet* tartja fenn, de ezen iskolai rend nem a tanító önkényének, hanem a fenforgó viszonyoknak kifolyása. Még elvontabb lesz az auctoritásnak eszméje, ha — mint a középiskolákban — az iskolai rendnek képviselője nem *egy* tanító, hanem a tanári *testület*, melynek háta mögött a felsőbb tanhatóság áll és melynek egyes személyeit talán nem is ismeri. Innen csak egy lépést kell tenni oda, hogy az erkölcsi auctoritás képviselőjeként az egész társadalmat fogadja el, midőn mind az erkölcsi rend, mind a társadalom abstract fogalommá válik.

Ez utóbbi álláspontból kísérhetjük meg oly problémának megoldását, mely nézetem szerint nem oly könnyű,

mint azt az ember az első pillanatra gondolni hajlandó volna.

Már fentebb említettem, hogy igen gyakori azon tapasztalás, hogy a tanuló csak addig a pontig hódol az iskolai törvényeknek, a meddig ő a megfelelésnek látszatát fenn bírja tartani, és ha ezen takaró alatt a törvényt büntetlenül megszegheti, egy perczig sem habozik. Hasonlót találni az életben; sűrűen látjuk, hogy a felnőtt emberek nem az erkölcsiségnek megszegésétől félnek, hanem a scandalumtól; csak ne legyen scandalum belőle és hódolhatunk minden lelki furdalás nélkül önzésünknek, szenvedélyeinknek és minden nemtelen impulsusnak. Honnan kapja az erkölcsi szabály azt az erőt, hogy az ilyen embereket a látszólagos megfelelésre *kényszeríti*? A döntő mozzanatot abban látom, hogy mindenki azt gondolja: csak *neki* engedjek meg és talán csak *ebben az esetben* az erkölcsiségnek megszegését. Isten mentsen, hogy az *általános elvként* fogadtassék el, a mit ő művel; ha ez megtörténnék, ő maga talán teljes erővel küzdene ellene; ő talán szeret egyes esetekben csalni, de a csalást, mint olyant, üldözi, ha másnál veszi észre, kivált ha még kárát is vallja. Az erkölcsi elv, mint olyan, a társadalmi életnek productuma, és mint olyan, hatalmasabb, mint az egyesek önzése, érdeke vagy szenvedélye, innen fegyelmező hatása. Igen sokszor, midőn a szenvedélynek külső ingere semmivé lesz, megszólal az ideig-óráig elfojtott erkölcsi érzelem, vagy — hogy úgy szóljak — a társadalmi lelkiismeret az egyes emberben. Nem egyszer tapasztalhatni, hogy a gyilkos a kivégzés előtt panaszosan beismeri, hogy szégyent hozott családjára és kéri, bocsássák meg neki e szégyent. A mint az emberiség a műveltség haladásával tökéletesebb lesz, összhangzóbb társadalmi állapotokat fejleszt, a megfelelő erkölcsi codex is tökéletesebb lesz.

3. A szégyenérzet.

A társadalomnak befolyását az emberre a szégyenérzet is megvilágítja, és e szempontból a szégyenérzet a fejlődő erkölcsi érzelmeknek egyik hatalmas tényezője. A szégyenérzet első sorban akkor támad, ha valaki viseletében olyasmit tesz, mit a többi emberek a fennálló magaviseleti codex szerint rossznak, a minnek az a következménye, hogy az illetőnek személyi bece csorbát szenved, énjének becsértéke embertársai előtt kisebb lesz. Már ebből látjuk, hogy a szégyenérzetnek lényege a társadalomnak az egyes emberre való hatásában keresendő. Az előadottakból továbbá látjuk, hogy a szégyen érzete aránylag későn mutatkozik az egyes emberben, a mint valóban igen kicsiny gyermekek előtt az intés: «szégyeld magadat», teljesen érthetetlen. Megkivántatik t. i., hogy az öntudattal összekapcsolt önérzet egy bizonyos fokig ki legyen fejlődve, és hogy az illető tudja, melyek azon magaviseleti szabályok, melyeknek megszegése az embernek tiszteletét csorbítja. Mindkét feltétel sokáig hiányzik a gyermekben. Csak miután neki sokszor mondogatták: ez jó, ez rossz, ez szép vagy csúnya dolog, az illem azt meg azt kívánja, csak azután tudhatja meg, miként vétett ezen szabályok ellen. A szégyenérzet többféle módon fokozódhatik: gyöngédségben és finomságban. Van, a ki csak akkor szégyenli magát, midőn látja, hogy *tette általános* visszatetszést szült környezetében; van, a ki szégyenli, hogy *tette* olyanoknak nem tetszik. *kiket tisztel*; van, ki már akkor is szégyenli magát, midőn *tette valakinek* visszatetszését előidézte. Igen szégyenlős embereknél nem szükséges, hogy a tett *tényleg* visszatetszést szült, az ilyen szégyenli magát, ha tettét senki sem vette észre, de elgondolja magában, hogy azt valaki *észrevehette* volna, de sőt szégyent kelthet némelyikben a tettnek

gondolata, vagy valamely *csúnya gondolat* maga, melyet senkisémet vehetett észre. Ez utóbbi eset csak olyanoknál lehetséges, kik énjükre, meg énjük és a társadalom közti viszonyra szeretnek reflectálni, mi csak fejlettebb lélekben és fejlettebb korban lehetséges.

A szégyenérzet nemcsak erkölcsileg megítélendő tettekre vonatkozik, hanem egyáltalában magaviseleti tettekre, tehát olyanokra is, melyek erkölcsileg közömbösek. Ha valamely bolond divat azt kíváná, hogy az ember béllal kifordított kabátban járjon, a dandy szégyenlené magát úgy viselni a kabátot, mint most teszszük; ha valaki elszólja magát és teszem, este «jó reggelt» kíván és a társaság azért kineveti, fülíg elpirulhat. Világos tehát, hogy a szégyenérzet nemcsak akkor keletkezik, ha valaki rosszat tett, hanem, ha ő az illemszabályokkal összeütközésbe jön, vagy nevetségessé válik. A mint az erkölcsi szabályok hely és idő szerint változhatnak, a mint az illem- és magaviseleti szabályok változók, a mint az ember sokféle módon válhatik nevetségessé úgy sokféle okból is szégyelheti magát. Ha tehát a szégyenérzet az előadottak szerint nem *minden* tekintetben és nem *mindig* fejleszti az erkölcsi érzelmeket, mégis hathatós tényező az az erkölcsi érzelmek fejlődésében, mert az emberek mégis csak azon és olyan tettek vagy gondolatok miatt szégyenlik magukat a legélénkebben, melyek *erkölcsi* megrovás alá esnek; hiszen olyan tettek keltik fel a legélénkebb visszatevtszést, ilyen tettek képesek leginkább az egyéni becsületen csorbát ejteni. De még akkor is nevelő hatása lesz a szégyenérzetnek, ha az ember nem erkölcstelen tett miatt szégyenli magát, hanem az illemmel jön összeütközésbe, vagy nevetségessé nem akar válni, mert iparkodni fog, hogy akaratan erőt vegyen, mi mindenesetre érzelmi világára is visszahat. Világos, hogy az egyik vagy másik csupa szégyenből kötelezettnek érzi magát valamire, és e szempontból a szégyen-

érzet is válhatik a kötelességérzetnek forrásává. Különben a szégyenérzettel vegyül az auctoritás érzete, mert a szégyenben az ember a társadalomnak auctoritását a szabályok felállításában rendszerint és legtöbbször mint jogost elismeri.

4. A rokonszenv.

Alex. Bainnek felfogásától abban térek el, hogy a rokonszenvben is oly érzelmi magot látok, mely köré nemcsak tágasabb értelemben vett erkölcsi érzelmek, hanem szigorúan vett kötelességérzetek is csoportosulnak. A félelem mindenestre *előbb* nyilvánul a gyermekben, mint a rokonszenv és így az előbb említett mag köré *előbb* fognak egyéb erkölcsi érzelmek csoportosulhatni, mint a rokonszenv köré, de sokszor a rokonszenv a félelemtől *függetlenül* lesz valamely kötelességérzet alapja. Az anya, ki tehetetlen csecsemőjét gyöngéden ápolja, kötelességet vél teljesíteni, és midőn így cselekszik, aligha fél a büntetéstől, de még talán attól sem, hogy megszólják. Hányszor megesik, hogy valaki saját élete kockáztatásával másnak életét menti meg. Ő erősen meg van győződve, hogy csak kötelességét teljesíti. A jótékony intézetek erőben és számban tetemesen megcsappannának, ha nem élne annyi embernek keblében azon tudat, hogy felebarátját segitenie *kell*. Való igaz, hogy az önzés igen hatalmas úr a társadalmi életben, de lehetetlen észre nem venni, hogy sok ember keblében eleven erővel szólal meg a kereszténység amaz elve: Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat.

Darwin (Sketch of an Infant, Mind II. 294. l.) észrevette, hogy hat hónapos gyermeke, midőn dajkája a sirást tettette, maga is pityergős arcot csinált. Egy éves gyermekeken észrevehetni, hogy maguk sírnak, ha a testvérke sír, bárha senkisémet bántotta. Az első példa mutatja, hogy a

rokonszenv csirája a képzetektől független, de fejlődésére hathatósan befoly az intelligencia fejlődése. A rokonszenv csak későbbben fejtheti ki teljes erejét; megakasztja t. i. fejlődését mindenekelőtt a gyermek impulsiv és önző természete, továbbá az, hogy embertársának lelki állapotát nehezen vagy éppen nem tudja magának elképzelni.

1. A rokonszenvnek egyik feltétele, hogy a gyermek embertársának lelki állapotát és érzelmeit magának el tudja képzelni, mire mindenesetre csak csekély mérvben képes: arról szó sem lehet, hogy a gyermek a felnőtt ember minden keservével tudjon rokonszenvezni. Az atya feleségének holt teste mellett kesereghet és a kis gyermek anyja koporsója mellett talán játszani fog, vagy éppen kevés jelét fogja adni saját lehangoigtságának, a nélkül, hogy bárkinek józanul eszébe juthatna, hogy azért a gyermeket szívtelennek mondaná. Megfordítva akárhányszor megesik, hogy az öreg ember nem tud a gyermekek örömeivel és bánatával rokonszenvezni, mert már nem tudja azokat magának elképzelni. Mentől élénkebben képes valaki magát másnak helyzetébe beleélni és helyzetét magának elképzelni, annál élénkebben szólal meg lelkében a rokonszenv érzelve. Smith Ádámnak finom megjegyzése szerint, embertársunknak helyzetébe képzeljük magunkat és elképzeljük, mint éreznénk mink, ha helyzetében volnánk: innen azon érdekes lelki tünemény, hogy az élénk képzelőtehetséggel és élénk érzelmekkel bíró rokonszenvező ember csupa rokonszenvből több örömet vagy fájdalmat érezhet, mint az, kivel rokonszenvez.¹ «Olyasmit érzünk a tébolyodottért, mit ő maga nem érez; de sőt még holtakkal is rokonszenvezhetünk». (We feel for the insane what they do not feel; we sympathize even with the dead.) L. Alex. Bain: *Mental and moral science*, 619. l.

¹ Ennek még egyéb oka is lehet. L. Leslie Stephen: *The Science of Ethics*, 238. l.

2. A rokonszenvnek második feltétele, hogy felebarátunknak öröme vagy fájdalma lelkünkben az öröm és fájdalom érzelmét valóban meg is rezegtesse, mert tény, hogy sokan jól ismerik felebarátjuk örömét s fájdalmát, élénken képzelhetik azt maguknak és mégis hidegen maradnak. A rokonszenvnek ezen mozzanata egyik hathatós alapja a társadalmi érzetnek; mert sokan ugyanazt érzik lelkükben, és mert közös húr rezeg át lelkükön, egybevalóságuknak tudatára jönnek. Ez köti össze a nemzetnek egyes tagjait, a társadalomnak egyes rendeit és osztályait.

3. A rokonszenvnek harmadik feltétele, hogy felebarátunk érzelmeinek külső jeleit meg tudjuk érteni. Ebben is csak a tapasztalás és az emberekkel való társalgás segíthet.

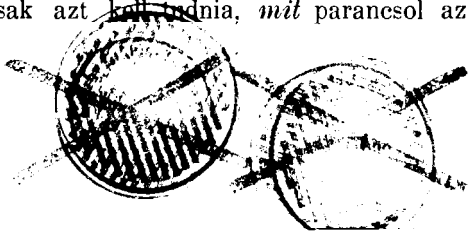
E három feltétel alapján a gyermek eleintén csak elemibb érzelmekkel fog rokonszenvezni, teszem: félelemmel, örömmel, fájdalommal, haraggal stb.; nevetni fog, ha más embert lát nevetni, még akkor is, ha nem tudja, miért nevetnek, hiszen a bohónak érzelmét már tapasztalta. Csak később lesz képes másnak aesthetikai lelkesedését vagy nemesebb erkölcsi felháborodását megérteni és osztani. A milyen a haladás az érzelem elvontságában, olyan a haladás a körben, melyre a rokonszenv terjed. Eleintén a gyermek leginkább családjával tud rokonszenvezni, majd játzó- és iskolatársaival, aztán későbbben másokkal, végre nemzetével, néha az egész emberiséggel.

Az előadottak világosan bizonyítják, hogy a rokonszenv csak a tágasabb értelemben vett társadalomnak szüleménye, és valóban, rokonszenves ember társadalom nélkül el sem képzelhető. E behatás oly mély gyökereket képes verni az emberben, hogy az még oly esetekben is nyilvánul, midőn azt nem várnók. (L. Stephen: The science of Ethics, 237. l. található fejtegetést.)

A rokonszenvvel kapcsolatosak az ú. n. gyöngédebb érzelmek, minők: a szeretet és szerelem, a jóakarát és háladatosság, a sajnálkozás, részvét és a gond. Ez érzelmek olyanpíra fokozhatják a rokonszenvet, hogy a felkeltett rokonszenves érzelem élénkebb lehet, mint a felebarátunknak saját érzelve. Szükségtelen megemlíteni, hogy ily élénken fölkelte rokszeny nagyobb erőt kölcsönöz a rajta alapuló kötelességérzetnek.

5. Az intelligencia fejlődése és a kötelességérzet.

A kötelességérzetet fejleszti az intelligentiának és belátásnak haladása magában véve is, habár nem képezheti alapját. Azon typikus esetben, melyet rajzoltam, azon fontos körülményt emeltem ki, hogy sok esetben az öntudatlan külső természet maga arra tanítja az embert, hogy törvényeihez alkalmazkodnia kell, ha engedetlenségének iszonyú kárát nem akarja vallani; hiszen megmásíthatlan törvények uralkodnak a természetben. Szakasztott olyan másíthatlan törvények uralkodnak a társadalmi életben; a társadalmi viszonyok és helyzetek változhatnak, azért a társadalmi codexek is változni fognak, de azon törvény, hogy a codex a társadalmi viszonyoknak nagyjában meg fog felelni, az állandó marad. Mentől jobban képes tehát az ember a társadalmi életnek bonyolult tüneményeit és az azokban uralkodó társadalmi törvényeket megérteni; mentől jobban jut annak ismeretére, hogy az egyes ember nem ura ezen törvényeknek, de sőt ellenkezőleg szolgája, ha az általános rendet nem akarja felforgatni és talán közvetve maga megkárosodni általa: annál hajlandóbb lesz tiszta belátásánál fogva és jól felfogott érdekében engedelmeskedni, és kötelességének fogja ismerni e társadalmi törvényeket meg nem szegni. Ilyen embernek nemcsak azt kell tudnia, mit parancsol az erkölcsi codex,

hanem egyúttal azt is, *miért* parancsolja azt, a mi csak a legnagyobb műveltségnek productuma lehet. Vannak itt is, még pedig számtalanszor, a helyzetnek bonyolultságánál fogva, kétes esetek, midőn az ember nem tudja bizonyos esetben, mi a specialis kötelessége, de nagyjában tisztában lesz azzal, miféle szabályok tartandók meg minden társadalomban, és egy bizonyos társadalomnak specialis viszonyait és helyzetét vevén tekintetbe, miféle specialis szabályok felelnek meg e viszonyoknak és ennek a helyzetnek.

6. Az *aesthetikai* érzelem.

Fentebb már bővebben szólottam az *aesthetikai* érzés befolyásáról az erkölcsi érzelmekre, és ott láttuk, hogy csak az akarati tünemények, vagy az olyan érzelmi tünemények, melyek az akaratra közvetlenül befolyanak, jöhetnek szóba. Ismeretes, hogy Herbart az akarati viszonyoknak *aesthetikai* megítélésére alapítja teljes *ethikáját*, de ezen nézetben egyoldalúságot vélek láthatni; az *aesthetikai* érzelem élénkítheti a kötelességérzetet, de nem képezheti alapját.

7. A *vallásos* érzelem.

Báró Eötvös József «Gondolatai»-ban a következő szép megjegyzést találok: «Kereshetjük Istent eszünkkel, de megtalálni őt csak a szív által lehet». (15. l.) A vallás tehát nemcsak az észnek, hanem inkább a szívnek dolga. Midőn meggondoljuk, hogy egy érzelem mily könnyen gyakorolhat befolyást egy másikra, és vele asszociálódván, azt módosíthatja: a priori elgondolhatjuk, hogy a vallásos érzelem a kötelességérzet fejlődésében mint tényező léphet föl. A vallásos elmélkedés az érzésnek mélységet ad, s ezáltal egymagában is, számba nem véve a vallásnak tényleges hitágazatait

fokozhatja az erkölcsi érzelmet egyik-másik irányban. Hasonló meggyőződést vall br. Eötvös József, midőn ugyanott 16. l. ekképen szól: «Minden erénynek első feltétele az erős meggyőződés. Ki azon, hogy helyes úton jár, nem kételkedik: azt se nehézség, se más előtte nyíló, jártabb és simább ösvény, irányától eltéríteni nem fogja. *Innen van, hogy minden erős hit moralizáló hatást gyakorol az emberekre,* s hogy az uralkodó vallásnak hanyatlása mindig erkölcsi sülyedést vont maga után, még akkor is, ha az, mint például az ó-kor polytheismusa, az ember erkölcsiségével keveset foglalkozott».

A vallásnak ezen általános befolyása módosul azon különböző tételek szerint, melyeken az mint alapeszméken felépül. Azon esetre, ha a vallás isteni gondviselést fogad el hitágazatúl, oktalanságnak fogja tartani a vallásos ember Isten parancsait nem követni; hiszen a jóságos és végzetlen bölcs Isten csak olyast parancsol, mi az ember valóságos javára van; ha a sors sujt, a hívő belényugszik. Az egyéb erkölcsi érzelmekből fakadó kötelességérzet, ezen vallásos meggyőződés által csak erősödni fog. Azon esetre, ha a vallás a lélek halhatatlanságát és a túlvilági büntetést tanítja, meg az Isten mindenhatóságát: pusztá félelemből a hívő ember sok cselekedetnek elkövetésétől vissza fog riadni még akkor is, ha erősen meg volna győződve, hogy gazságát világi szem nem veszi észre. Midőn a vallás túlvilági, örökké tartó boldogságról szól, mely az erényes életnek jutalma, sok ember ezen indoknál fogva nem fog eltérni a kötelesség útjától. De minek szaporítani a szót, hiszen a vallásos érzelmek és meggyőzések befolyása az erkölcsi érzelmekre el nem vitázható. De egészen más azon kérdés, vajjon az erkölcsiség és különösen a kötelességérzet a valláson alapszik-e vagy nem? Elemzéseimnek már első szavai e nézetnek ellentmondanak, mert elméletem szerint az erkölcsi érzelmek-

nek forrása a társadalmi ösztön és a társadalom behatása az egyes emberre. Elemzéseimnek többi része is ez állásponton alapszik, úgy hogy e kérdések fölvetése nem is mutatkozik szükségesnek.

8. A tényezők összehatása és a lelkiismeret.

Ezek volnának nagyjában azon érzelmek, melyek az erkölcsi érzelmeket főképen alkotják. Fejlettségük foka, egymásrahatásuk eredménye, minden egyes emberben különböző lesz. E különbség két tényezőtől függ: *a)* a külső környezettől; *b)* az illetőnek a természettől kapott egyéni érzési módjától.

a) Mindenesetre nagy a különbség, vajjon valaki oly körben növekedik-e föl, melyet az auctoritás érzelmé, tisztetet, szégyenérzet, a rokonszenv és vele összekötött gyöngéd érzelmek hatnak át, mely minden szép- és nemesért fogékony, vagy oly körben, melyben éppen ellenkező behatásoknak van kitéve. De nemcsak ez jöhet szóba, hanem azon körülmény is, vajjon állandóan hatnak-e rá ilyen vagy amolyan, a környezet szerint különböző érzelmek, vagy csak ideig-óráig: vajjon fejlődhetik-e benne a többszöri ismétlések nyomán egy bizonyos érzési *habitus*, és milyen erőssé válhatik?

b) A második tényező minden egyes embernek természeti érzési módja és fogékony-sága a különböző érzelmek iránt. Goethe mondja: «Was im Menschen nicht ist, kommt auch nicht aus ihm». (Herm. u. Dor. III. 3.) Már értekezése-mnek elején idéztem Maudsley-nak abbéli megjegyzését, hogy sok gyermek semmi erkölcsi behatás iránt nem tanúsít fogékony-ságot. A «Pathology of the Mind» cz. munkában (285—295, 345—355. l.) és egyebütt még sok példát találhatunk erre: a tény a moral insanity neve alatt ismeretes. A mit itt nagyítva, mintegy górcső alatt látunk, azt a mindennapi tapasztalás minden elképzelhető fokban tünteti fel.

Fölösleges említeni, hogy e két, már magában változatos tényező összehatásának eredménye még változatosabb lesz, hogy tehát minden egyén erkölcsileg egyéni módon fog érezni, a mi külső kifejezését az erkölcsi elvekben leli. E pszichologiai elemzés arra vezet, hogy mindenkinek sajátos erkölcsi codexe van, a mint mindenkinek saját szokásai, világnézete, irálya stb. is van; szóval mindenki individuum és nem typos.

Ez utóbbi megjegyzésekkel az utat egyengettem, hogy nézetemet a lelkiismeretről kifejtsem. A lelkiismeret első sorban nem érzelem, hanem inkább ítélet, melyet valaki saját erkölcsi értékéről és kivált egyes esetekben cselekedeteinek erkölcsi értékéről mond; de ezen ítélet érzelmekkel van összekötve, belőlük fakad. Ha az erkölcsi fejlődés szerencsés körülmények közt ment végbe; ha az illető egyén nemcsak érez, hanem az erkölcsi tettekről gondolkodik is: akkor az illető egyén az erkölcsileg dicsérendő gerjedelmekről úgy fog ítélni, mint Smith Ádám igen szépen mondja: «Ezek, valamint minden többi emberi gerjedelem akkor arravalók és helyeslendők, ha minden részrehajlatlan megfigyelő rokonszenvez velük; ha minden indifferens ember egészen egyetért velük és azokhoz tartja magát». (These as well as all the other passions of human nature, seem proper, and are aproved of, when the heart of every impartial spectator entirely sympathizes with them, when every indifferent by-stander entirely enters into, and goes along with them.) (Alex. Bain: Mental and moral science, 622. s k. l.) Már a «részrehajlatlan megfigyelő», az «indifferens ember»-féle kifejezések arra vallanak, hogy a lelkiismeret a társadalmi behatások alatt fejlődik és azokat feltételezi, hogy az, úgy szólván a társadalom lelkiismeretének tükörképe lesz. A lelkiismeret, fejlődésnek productuma. A kisdéd gyermeknél a lelkiismeretről szó sem lehet; a társadalom, a jog a kisdéd gyermekeket beszámít-

hatatlanoknak tartja és lelkifurdalásokat ritkán tételez fel róluk. Valóban, az ember tényleges erkölcsi szabályok szerint él már, még mielőtt lelkiismeretének nyilvánulásai tisztán kimutathatók volnának. Az erkölcsi érzelmek összehatásából, melyhez még az intelligentia fejlődése, a társadalmi viszonyoknak megismerése és annak ismerete járul, hogy milyen feltételek mellett állhat fenn a társadalom és melyek a tetteinek következményei: fejlődnek az erőnek azon magasabb centrumai, melyekről Alex. Bain a fentebb idézett helyen szól. Eme centrumok erejüket az őket alkotó elemektől kapják, még akkor is, ha az elemekkel való közvetlen összefüggésük egyes esetekben tisztán ki sem mutatható. E tekintetben igen szépen nyilatkozik Leslie Stephen arról az általános nézetről, hogy az erkölcsi axiomák az erkölcsi érzelmektől független hatalommal bírnak. «Ezen magyarázat azonban voltaképpen téves, éppoly téves, mint azon nézet volna, hogy a finomabb eszközök, melyekkel nagy mechanikai eredményeket érünk el csekély erő kifejtéssel: arra képesítenek bennünket, hogy erőt egyáltalában ne alkalmazzunk. A gyermek bizonyos gépezetek segítségével nagy súlyt emelhet azáltal, hogy rugóhoz nyúl vagy villamos áramot indít. Azért nem következik, hogy a hatást erő nélkül érte el. Hasonló módon egy magasán szervezett intellectusnak finom és bonyolult ténykedései (operations) a cselekvő embernek viseletét kormányozhatják, a nélkül, hogy az érzelmi erőnek nagyobb kifejtése szükséges volna. De akkor sem működik az minden érzelem nélkül, hanem az érzelmek szövevényesebb és finomabb módon hatnak össze. Egyetlen szó kormányozza őt, midőn tompább elménél valamely hatalmas gerjedelemnek tényleges ingerlése volna szükséges. (The science of ethics, 64. l.)

A lelkiismeret tehát igen bonyolult lelki productum, és a régi psychologiák vagy ethikák, melyek benne a léleknek veleszületett képességét vélték láthatni, éppúgy tévedtek, mint

a régi természettudósok, kik a levegőben és vízben elemeket véltek láthatni: a tévedés onnan van, hogy sem az egyik, sem a másik esetben az összetettet nem tudták elemeire felbontani.

IV.

Milyen következtetéseket vonhatunk immár az előadottakból az erkölcsi codexre és a morálra egyáltalában?

Az előadottak szerint megállapítottunk tarthatjuk a következő tételeket, illetőleg tényeket: 1. az erkölcsi érzelmek bonyolult productumok, melyeknek 2. egyes tényezői: *a)* a környezetnek, kivált a társadalomnak behatása az egyénre; *b)* az egyénnek veleszületett dispositiói. Szabad-e ezen pszichológiai adatokból az erkölcstanra magára következtetéseket vonni? Eddig láttuk, *mikép* és *mily* tényezőkből fejlődnek az erkölcsi *érzelmek*; talán nem lesz alaptalan, ha most azt is állítjuk, hogy az erkölcsi *elvek* ezen érzelmekkel összhangzásban lesznek, hogy nekik ellent nem mondanak. Az ethika azonban egészen más alakban veti fel a problémát; azt kérdezi: *melyek* az erkölcsi magaviseletnek szabályai és *mi okból* és *mi célból* vannak ezen szabályok? Nem azt: *mikép* fejlődtek? A problema már most az: vajjon a négy kérdés annyira idegen-e egymástól, hogy semmi viszony sem lelhető föl köztük? Ha az érzelmek az említett két tényezőnek productumai, ha az elvek velők összhangzásban vannak: akkor, ha *minden* egyes embernek erkölcsi elvei e két tényezővel összefüggésben állanak, minthogy a társadalom az egyeseknek összesége, a társadalomnak erkölcsi elvei is csak az emberek egymásra hatásának és erkölcsi dispositióiknak productumai lesznek. Az előbbinek legelső folyománya, hogy az erkölcsi elvek vagy összeségük, az erkölcsi codex, a socialis életnek fejleménye. De még mindig elképzelhető, hogy százezer együtt-

élő embernek százezerféle, egymástól teljesen eltérő erkölcsi codexe lesz, melyek mindegyike egyenkint, hogy úgy szóljak, a leirt természeti fejlődésnek productuma. A kérdés még mindig az marad: lesz-e a százezer embernek valamiben *közös* erkölcsi codexe? Ez utóbbi eset csak úgy lehetséges, ha a társadalmi behatásoknak és az erkölcsi dispositióknak, minden különféleségük mellett, közös vonásai is vannak. Vannak is, a hogy azt a mindennapi tapasztalás bizonyítja; a vizsgálat tehát új irányt fog kapni, vizsgálni kell t. i., hogy honnan jönnek e közös vonások.

Nem akarom vizsgálni, vajjon mennyire és miképen határozza meg az erkölcsi elveket azon körülmény, hogy mindenki honpolgáiraival együtt hasonló földrajzi viszonyok között él. Még a tisztán socialis befolyásokról csak néhányat akarok e szempontból megemlíteni. Mindenki valamely nemzetnek tagja, mely a szomszéd nemzetekkel békében vagy háborúban él, ilyen vagy amolyan anyagi vagy szellemi csereviszonyban áll vele; minden nemzetnek van multja és történelme; a jelent a mult határozza meg, a jövőt a jelen; e történelem tehát a fennálló erkölcsi elveknek egyik tényezője, mely az erkölcsi elveknek bizonyos közösségét hozza létre; minden nemzet egyes rendjeinek és osztályainak többé-kevésbé megállapított helyzete és viszonya van a többi rendekhez, osztályokhoz, van történelmük stb. De minek szaporítsam a szót, ismeretesek a társadalmi behatások egyforma tényezői, melyek az erkölcsi érzelmeknek és erkölcsi elveknek egyformaságát idézik elő.

A másik főténytében, az erkölcsi dispositiókban is bizonyos egyformaságot fogunk látni. Ha az adoptatio elméletét, mint behozottat elfogadjuk, akkor a külső tényezők egyformasága a belső dispositióknak egyformaságát fogja létrehozni; hiszen Spencer Herbert formulája szerint: Az élet az élő lény belső viszonyainak szakadatlan

alkalmazkodása a környezet külső viszonyaihoz. (Life is the continuous adjustment of internal relations to external relations.) De még akkor is, ha ezen elméletet mint bizonyost el nem fogadjuk, a mindennapi tapasztalás a mellett tanuskodik, hogy az emberek erkölcsi dispositiói minden változatosságuk mellett bizonyos egyformaságot tüntetnek fel.¹ Ha értekezésem folyamában felhoztam Maudsley példáját a lelkileg beteg emberekről s a moral insanity-ról szóltam, akkor nem szabad felejtetni, hogy ezek kivételek, hogy az emberiség tömege sem nem angyal, sem nem ördög, hanem éppen csak ember; és mert emberek, az erkölcsi dispositiókban is bizonyos fokig egyöntetűek lesznek. A többször említett azon állítás, hogy mindenki, mert egyén, egyéni erkölcsi codex-szel bír, nem értendő tehát úgy, hogy erkölcsi codexe a többiekétől teljesen elüt, hanem hogy a közös vonások mellett sajátos egyéni vonásai is vannak. Hiszen a művészek, természetesen, festők, szobrászok, költők stb., mindamellett, hogy művészetüknek közös szabályai szerint járnak el, mégis mindnyájan egyénileg sajátos módon iparkodnak művészi eszméiket megvalósítani. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy az egyes ember egész életén át sem vallja magáénak egy és ugyanazon erkölcsi codexet, hogy tehát ha nagyjában és a főelvekben bizonyos egyöntetűséget

¹ Az emberiség vágyainak egyformaságáról szépen szól b. Eötvös József: «Az emberi természet nem változik, s ezredek előtt szint azon érzelmeket és szenvedélyeket találjuk, melyek a világot most mozgásba hozzák, csak a mód változik, melyben az érzelmeik kielégítését keresik. Az ember mindig boldogságot keres, szabadságot kíván, emelkedni vágyódik, csak hogy különböző korokban a boldogságot másban keresi, a szabadságnak más értelmet ad, más eszményeket tűz ki magának, s miután ez ismereteinek körétől, az eszmék kifejlődésétől függ: világos, hogy az, mi az emberi-nem történeteiben változik, csak úgy érthető, ha az eszmék kifejlődését s időszakonkénti változását tekintjük. (Gondolatok, 175. l.)

fogunk is találni, a részletekben folyvást változást és átalakulást látunk. Az individualis vonások számosabbak és változatosabbak a magas műveltségű embereknél.

Az előadottakból többféle consequentiák vonhatók le. Olyan a legkisebb részletekig egyforma erkölcsi codex, mely mindenütt és mindenkor érvényes legyen, nem létezik, hanem ténylegesen csak olyan, mely a különböző tényezők összehatásának megfelel. Ha a philosophusok általános érvényű erkölcsi codexet akartak felállítani, mert egyének voltak, lehetetlen volt, hogy egyéni vonásokat nem vettek fel abba. Absolut erkölcsi codex egyöntetű, idealis társaságot és idealis embereket tételez fel, milyenek nem léteznek. Azért azonban mégis nagy a becse azon codexnek, melyet felállítottak; ők, mint erkölcsileg finom érzésű és fenkölt lelkű emberek, az illető kornak és körnek, melyben éltek, kiváló képviselői voltak és szabatosan fejezték ki sokszor azt, a mit ezeren és ezeren homályosan éreztek. Az előadottaknak további folyománya az, hogy az absolut erkölcsi codex-szel úgy vagyunk, mint az észjoggal, mely szintén nem létezik olyan alakban, mint azt azelőtt gondolták. A jog, meg az erkölcsiség a társadalmi viszonyokat szabályozzák és e viszonyoknak változásával változni fognak maguk.

Álláspontom szerint ennél fogva a tudományos vizsgálatoknak két irányban kell haladniuk: 1. bizonyos korban és időben *a*) melyek voltak az uralkodó elvek? *b*) miféle összeható okok (társadalmiak és egyebek) születték ez elveket, azaz mi a létezésüknek oka? 2. Az előhaladottabb társadalmak összehasonlítása által megállapítandó, melyek a társadalmakban uralkodó közös erkölcsi elvek, a melyek tehát mintegy nélkülözhetetlen alapjai minden műveltebb társadalmi életnek. Ez volna tehát egy összehasonlító erkölcestudomány.

E két irányban haladó tudományos vizsgálatok tudományos és positiv eredményeket hoznának napfényre, me-

lyek éppoly általánosan elfogadtnak, mint akár a gravitatio törvénye és megszűnnék a német feljajdulás: Er schöpft aus den Tiefen seines Gemüthes eine Ethik. A subjectiv állásponttól az objectiv álláspontra kell helyezkednünk.

Két körülményt nem szabad felejteni. 1. A mint az ismeretek haladásában azon közös alpból, mondhatnám közös tőkéből, mely a műveletlen embernél is megvan, az ismeretkör folyvást tágul és olyasmire is kiterjed positiv tudomásunk, miről elődeinknek sejtelmük sem volt; a mint az ismeretek egyik szempontból bonyolultabbakká és összeszövöttebbekké válnak, másrészt azonban tagozottabbakká és tisztábbakká: úgy az erkölcsi codex a műveltség haladásával egyrészt többre fog kiterjedni, olyasmire is, miről az egyszerűbb társadalmi viszonyokban élő elődeink nem álmodtak; másrészt bonyolultabbá lesz az. Magasabb műveltségű társadalmakban élő ember erkölcsileg oly bonyolult helyzetbe juthat, melyet vadember vagy félgművelt ember nem ismer. 2. Láttuk továbbá, hogy az erkölcsi dispositiók az erkölcsiségnek egyik tényezője, azaz nemcsak a környezet határozza meg az embert, hanem az ember lelki tulajdonságaival a környezetre is hat. Ha a környezet változik, az erkölcsi dispositiók is változnak, habár lényeges vonásaikban állandók. Ez utóbbi változásnak módzatai beható sociologiai és pszichologiai tanulmányok után állapíthatók meg, és nehéz feladat e tekintetben tudományos és positiv tényekre jutni, melyek a tudományos vizsgálódásnak további biztos alapjául szolgálhatnak.

Könnyebbnek tartom a föladatot, ha a kérdésnek megvizsgálásánál a következő formulát tartjuk szemünk előtt: *Adott körülmények közt azok lesznek az erkölcsi codexek tételei, melyeknek alapján az illető körülmények közt élő társadalom vagy nemzet fennállását legjobban biztosíthatja és életének egyes működéseit a leghatályosabban kifejezheti.*

Azon kérdés megfejtésénél, vajjon mi a célja az erkölcsi codexnek és morálnak egyáltalában. . . . a positiv alapot már tünedezni érezzük lábunk alatt. Az-e a cél, hogy az emberiség tökéletes boldogságra jusson? Vagy hogy a morál segítségével nyomorától megszabaduljon? Arra van-e hivatva a morál, hogy azt a mi az emberi természetben implicite megvan, teljes kifejtésre juttassa? Mindezekre és hasonló sok kérdésre szigorú és biztos feleletet nem adhatunk, még pedig azért nem, mert a pálya, melyet az emberiség eddig befutott, még korántsem oly nagy, hogy biztosan következtethessünk a multból az előttünk elterülő végtelen jövőre és megmondhassuk, melyik lesz azon végpont, melyet az emberiség fejlődésében, mint végezt, el fog érni. A fölvetett kérdésekre feleletet adni a speculatio iparkodhatik, de e feleletnek csakis speculativ és nem szigorúan vett tudományos értéke lesz.

Dr. Lechner László.

A KORONÁZÁS ÉS KÖZJOGI JELENTŐSÉGE.

— Második közlemény. —

A királyi eskü és a felavatási hitlevél.

Azon kérdésre, hogy mikor tettek királyaink először esküt az ország alkotmányának fentartására, megfelelni nagyon nehéz, mert emlékeink e tekintetben homályosak lévén, inkább csak a körülményekből lehet a valószínűre következtetni, mint pozitív tényekre hivatkozni. Vannak, kik azt állítják, hogy már szent István is tett volna koronázása alkalmával esküt a nemzet jogainak és szabadságainak megtartására, sőt hogy ő is szerződött volna a nemzettel a főhatalom gyakorlásának mikéntjére nézve; és ezen állításuk igazolására szent István életírójára, Hartvicusra hivatkoznak.

Hartvic azt mondja, hogy Gejza új esküt kívánt népétől, de arról, hogy ő is tett volna esküt vagy hogy ezen eskületétel fejedelem és nép között kölcsönös lett volna, egy szót sem szól, erről tehát arra következtetni nem lehet. És nem is valószínű, hogy Hartvic meg ne említette volna a vezér esküjét, ha annak hagyományai éltek volna, annál is inkább, mert egész Európában a kölcsönös eskü nem vala szokásos.

Úgyszinte nem lehet Hartvicnak Istvánra vonatkozó szavaiból sem következtetni a kölcsönös eskületételre. Hartvic